

Ірина Валявко

ДО ПРОБЛЕМИ “НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ”

Глобалізаційні процеси, що уніфікують суспільні цінності та національні культури, породжують одну з головних проблем сучасності – проблему ідентичності особистості, в тому числі і національної ідентичності як її складової. Однак, перш ніж говорити про національну ідентичність, слід розглянути саме поняття “ідентичність”. У сучасному науковому просторі поняття “ідентичність” часто використовується поряд з поняттям “ідентифікації”, з яким воно іноді навіть ототожнюється. Однак ці терміни мають суттєву різницю. Ідентичність (від лат. *identicus* – тотожність) – термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості. Ідентифікація (лат. *identifico* – ототожнювати) – прирівнювання, уподібнення, розпізнавання. “Ідентифікація”, яка визначається як переживання індивідом своєї тотожності з іншою людиною або об’єктом дійсності, є також одним із психологічних механізмів, що забезпечує розвиток особистості. Поняття ідентифікації було введено у психоаналіз і потім розвинене Зигмундом Фрейдом. Концепт ідентифікації розроблявся засновником психоаналізу протягом 20 років і кілька разів зазнавав змін. Перш за все, він використовував поняття ідентифікації як пояснювальний принцип психопатологічних процесів. Головним об’єктом його уваги була психопатологія істерії, а моделлю ідентифікації – ідентифікація при істерії. Ідентифікація розумілася як несвідомий процес, під час якого суб’єкт ототожнює себе з іншим індивідом на основі потягу тобто – асиміляції властивості або симптому об’єкта як виразу подібності, що йде від якогось загального елемента, який залишається неусвідомленим. У роботі “Тлумачення сновидінь” (1900 р.) ідентифікація розглядається як прояв “Я” суб’єкта у вигляді інших осіб уві сні. Подальший розвиток процес ідентифікації отримав в роботі “Я і Воно” (1923 р.), де механізм ідентифікації виявляється тісно пов’язаним з “Едіповим комплексом” та утворенням “Над-Я” і, таким чином, ідентифікація набуває ясну структурну функцію. Фрейд поділяє ідентифікацію на первинну і вторинну: первинна ідентифікація – первісна примітивна форма емоційної прихильності до об’єкта, що виникає до встановлення будь-яких сексуальних відносин з об’єктом; вторинна (або нарцисична) ідентифікація – слідує за втратою або відмовою від об’єкта і являє собою регресію до

заміни відносин з об'єктом його інтроекцією. Інтроекція означає, що об'єкт "вбирає" в себе певні якості іншого. Цей вид ідентифікації служить як формуванню "Над-Я", так і утворенню "Я". У введеному Зигмундом Фрейдом понятті ідентифікації відбилася важлива характеристика розвитку індивіда, що дозволяє розкрити роль батьків і значущих інших у формуванні структур особистості, в тому числі і "Над-Я".

Дехто з учених під поняттям "ідентичності" позначає певний зафіксований стан людини, а під "ідентифікацією" процес, що веде до цього стану. Тобто ідентичність може бути представлена як кінцевий результат, а ідентифікація – як процес, що триває у часі, спосіб формування ідентичності. Але це також не зовсім вірно адже процес пошуку ідентичності ніколи не припиняється. У даній точці часового континууму ми можемо сказати, що знайшли своє "Я", тобто досягли ідентичності. Але в наступний момент щось порушує рівновагу, і ідентичність стає відправною точкою нового пошуку. Загальну ідентичність особистості складають її статева ідентичність, національна ідентичність, професійна ідентичність, соціальна тощо. Сьогодні ми можемо говорити про віртуальну ідентичність, де людина може ідентифікувати себе з будь-яким уявним персонажем чи героєм і створити свій власний світ, який згодом може стати для неї більш важливим, ніж світ реальний.

І все ж серед різноманітного набору тлумачень природи ідентичності можна виділити два головних напрями. Перший варіант припускає, що у будь-якої ідентичності є інтимний сутнісний, автентичний зміст, який визначається походженням або загальним культурним досвідом. Отже, ідентичність є екстрактом усього того, що органічно властиве її носію. Друга модель убачає неможливість такої інтегральної і даної на всі часи ідентичності. Ідентичності конструюються у взаємодії різноманітних, часто протилежних один одному дискурсів, практик і позицій. Такі конструкти неминуче фрагментарні, постійно перебувають у процесі змін та трансформацій. Тому ідентичність – це тимчасовий, незавершений конструкт, що володіє онтологічним статусом проекту. Це завжди незавершене знання про себе, яке чекає на адекватне визнання Іншим. Адже саме через значущого Іншого ми пізнаємо себе у дитинстві. Відомий французький психоаналітик Жак Лакан називав це "Стадією дзеркала", коли мати підводить дитину до дзеркала і вербально допомагає привласнити свій образ, тобто вперше ідентифікувати себе. І розпочинається процес прийняття своєї ідентичності, який триває все життя. Бути українцем чи французом, православним чи католиком, елітою чи маргіналом – це завжди певний "проект" для індивіда, навіть якщо стереотипи цих понять зберігаються і здаються непохитними. В той же час глибинний сенс формування ідентичності полягає у привласненні індивідом системи соціальних зав'язків. Людина народжується в певному культурному універсумі. І саме культурні сценарії, системи образів, когнітивні схеми визначають певний канон сприй-

няття себе та інших, своїх та чужих. Уся сукупність цих парадигм сприйняття та дій утворює певний культурний сценарій спільноти, який наповнюється конкретним змістом, шляхом зіткнення чи накладання певних сформованих несвідомих образів на факти реальності. Це те, що психоаналітики називають “трансфером”, тобто перенесенням несвідомого комплексу на реальний об’єкт, яке відбувається в нашому побутовому житті повсякчас.

Однією із складових ідентичності – є національна ідентичність. У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття належності до конкретної національної спільноти та культури. Специфіка національної ідентичності полягає в тому, що в ній проявляються не тільки зовнішні (соціальні), а й внутрішні (психологічні) риси. Тому ідентичність національної спільноти можна репрезентувати як її колективну самосвідомість, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не ззовні сконструйований образ. На колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширенні в цій спільноті ціннісні уявлення, міфи і стереотипи.

Отже, національна ідентичність особистості – це процес уподібнення, ототожнення особистості себе з певною нацією, це особлива форма соціалізації людини. В цьому контексті ми можемо говорити про “мононаціональну ідентичність”, коли індивід ідентифікує себе з однією нацією та культурою або про “бі” та “полі-національну” ідентичність, коли індивід може жити “у кількох вимірах” одночасно. До цього додаються глобалізаційні процеси, що уніфікують суспільні цінності та національні культури, породжують одну з головних проблем сучасності – проблему ідентичності. Дедалі частіше сучасна людина задається питаннями “хто Я є”, адже відчуває необхідність бути представником не якогось загального невиразного світу, а носієм конкретної національної спільноти. Отже, національна ідентичність передбачає свідоме почуття приналежності людини до певної нації, незалежно від юридичного статусу громадянства. Проте у кожній національній спільноті є харизматичні постаті, що “не вкладаються” в рамки однієї національної парадигми. Крім того, вибір національної ідентичності – це не завжди простий процес, обумовлений соціально-культурною парадигмою. Отже, у кожній особистості він може проходити по-різному.

Наприклад, З. Фрейд та І. Франко, бувшими підданими Австро-Угорської імперії, обрали різні шляхи визначення своєї національної ідентичності. Обидва народились у Австро-Угорській імперії і належали до національних меншин. Однак Франко чітко самовизначився як українець і виступив проти імперських культурних і політичних утисків на захист української культури і національних інтересів, за що переслідувався владою і неодноразово піддавався арештам і тюремним ув’язненням. Він зробив вагомий внесок у розвиток української культури і української національної ідеї і його ім’я

назавжди вписане у пантеон видатних українських діячів. Зигмунда Фрейда, в енциклопедичних словниках, традиційно ідентифікують з австрійською культурою, кажучи про нього як про австрійського психоаналітика, психіатра і невролога і, практично, ігноруючи його приналежність до єврейської культурної спільноти. Можливо, ми мало замислюємося про ту культурно-психологічну травму, яку засновник психоаналізу повинен був пережити, адаптуючись до імперської культури і свідомо “відмежовуючись” від своєї рідної мови їдиш (на якій його мати говорила до кінця своїх днів); від свого імені: змінивши дане йому при народженні – Сигізмунд Шломо – на більш благозвучне в німецькомовному середовищі – Зигмунд; від релігії батьків і національних ідеалів.

Згодом, він заперечував свої пізнання в їдиш і вивчення іудаїзму, оскільки в атмосфері антисемітизму, що панувала в той час у Австрії, його науковий витвір психоаналіз – можна було просунути тільки “як чисту науку”, про що він неодноразово наголошував, відсунувши на “задній план” навіть філософію, яка була покладена в фундамент психоаналізу. І все ж Фрейд, ідентифікуючись з імперською культурою та перейшовши на німецьку мову, ніколи не відрікався від свого національного коріння і своїх співвітчизників. Залишається питання: яка була внутрішня психоемоційна ціна цієї “ідентифікації”? Адже вже в 30-х роках, перебуваючи в просякнутій нацистським духом та ідеологією Австрії, він відчував себе далеким від “мейнстріму” країни, в якій жив довгі роки. Фрейд став свідком початку Голокосту, а його чотири сестри загинули в німецьких концтаборах, правда він помер раніше і не дізнався про їхню трагічну долю. Не дарма останні роки свого життя, будучи вже важко хворим, він присвятив саме питанням єврейської культури, про що свідчить його фундаментальна праця “Мойсей і монотеїзм” (1939).

Можливо, це був спосіб переосмислення своєї національної ідентичності та повернення до свого коріння. Аналізуючи біографічні колізії цих двох неординарних мислителів, відзначимо, що кожен із них дав свою відповідь на поставлене перед ним питання про ідентичність та існування в контексті іншої “вищої” культури, при чому, обидва і знайшли, і втратили на цьому шляху. Так, слідує в часовому континуумі за Тарасом Шевченком – Франко створював фундамент української нації і став одним з її видатних синів, але зосередившись в основному на українських питаннях, він, можливо, упустив шанс отримати більш широке світове визнання як філолог, поет, прозаїк і яскравий мислитель. Зигмунд Фрейд “ідентифікувався з агресором”, змінив ім’я, повністю перейшов на німецьку мову, увійшов до австрійського наукового світу і зробив чудову професійну кар’єру. Він став засновником нового напрямку – психоаналізу і отримав ще за життя визнання і певну популярність. Правда, для цього йому довелося на якийсь час провести роботу “відчуження” своєї єврейської ідентичності, до якої він повернувся лише в кінці життя, залишаючись одним з яскравих синів свого народу.

Серед видатних українських діячів є особистості, які вже в дорослому віці свідомо обрали свою національну ідентичність. До них належить і неординарний мислитель Дмитро Іванович Чижевський (1894–1977). Родина, де було сформовано фундамент його особистості, заклала у Дмитра Івановича любов до двох культур: російської та української (батько Чижевського був за походженням українцем, а мати росіянкою). В родині Чижевських говорили російською мовою і перша культура, яку він сприйняв, була російська. Однак, українська мова і культура не були чужим елементом в його духовному світі: в гімназії, де вчився Дмитро Чижевський, серед учителів були свідомі українці, що прагнули збудити національну свідомість своїх учнів, у родинній бібліотеці Чижевських було багато українських книжок, а українська мова лунала по всій Олександрії. Отже, Чижевський зростав в російськомовному середовищі, налаштованому в першу чергу на російську культуру, але цілком толерантному до української культури. Проте головним імпульсом, який “українізував” Чижевського став його протест “проти системи”. Так, в 1910 році за наказом уряду Столипіна були заборонені українські видавництва, культурні товариства і читання лекцій українською мовою; в 1911 р. постановою VII дворянського з’їзду в Москві було категорично заборонено споживання інших мов в навчальних закладах Російської імперії і закрито українські недільні школи. Протест проти цих заборон і став тією мотивацією і тим імпульсом, який настановив Чижевського до серйозного і самостійного вивчення української мови і культури. “Протест проти системи” був також однією з вагомих граней “ідентифікації” Чижевського з батьком, котрий також був все своє життя опозиційно налаштований до “системи” (в даному випадку до царського режиму та бюрократії) і неодноразово страждав від цього (арешти, в’язниця, заслання, звільнення з роботи). Ідентифікація з батьком вагомо вплинула на становлення особистості Дмитра Чижевського. Загалом цей “дух бунтарства”, у чому б він не полягав (наприклад, в боротьбі з політичними режимами спочатку царським, а потім радянським, у виступі проти консервативних академічних норм та бюрократичних правил, у спротиву проти загально визнаних поглядів авторитетів тощо) – став рушійною силою життя і наукової діяльності Дмитра Чижевського.

Отже, Дмитро Чижевський самостійно опанував українську мову і вже з 1912 року почав листуватися з друзями українською. Він створив в Олександрії просвітницький гурток, приймав участь у заборонених заходах (наприклад, відзначення 50-річчя зі дня смерті Т. Шевченка) і переймався українськими культурно-освітніми справами, що розглядались на той час у Думі. За часи студентства і, особливо у роки навчання в університеті Св. Володимира, Чижевський постійно контактував з київським колом українських інтелектуалів: Миколою Зеровим, Павлом Філіповичем, Освальдом Бурггардтом, Володимиром та Олександром Шульгіними. Він визначив свою національну ідентичність як українську і в 20-ті роки, заповнюючи різні анкети в графі “національність” завжди писав

“українець”. Проте російсько-українська “дуальність”, що була закладена в дитинстві родиною, в тій чи іншій мірі була властива Чижевському все життя. Хоча “національна приналежність” була для нього не настільки важлива, як інтелектуальні і творчі здібності людини, які він цінував більш за все. Українську культуру він вивчав і досліджував ціле життя, працюючи у багатьох українських діаспорних наукових установах (наприклад, Українському Вільному університеті, Українському Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова, Українській Богословській Академії, Українській Вільній Академії наук тощо). Внесок Дмитра Чижевського до україністики вагомий та інноваційний, а діапазон тематики достатньо широкий та різноплановий: від дослідження та аналізу літературних і культурних явищ Київської Русі до розгляду українського інтелектуального життя ХІХ ст. Д. Чижевському належать перші узагальнюючі праці з історії української філософії (завдяки яким його визнано фундатором історико-філософського українознавства) та блискуча монографія з історії української літератури, де вітчизняна література розглядається в контексті світової; він також один з перших наголосив на вагомій ролі бароко для української культури в цілому, а його праці про Г. Сковороду й М. Гоголя і досі залишаються одними з найкращих. З огляду на внесок Д. Чижевського до вітчизняної культури, він безумовно належить до славної когорти видатних українських учених ХХ століття.

Однак наукова спадщина Дмитра Івановича належить не тільки до української культури – вона багатогранна, як і особистість її творця. Чижевський, як істинний герменевтик, досліджував “внутрішній інтелектуальний космос” слов’янських культур, уміючи показати їх особливість і оригінальність. Він був позбавлений вузькості і догматизму, що так часто були притаманні емігрантам. Дмитро Чижевський прожив все життя з Нансенівським паспортом і офіційно не був громадянином жодної з країн, хоча більше 40 років прожив в Німеччині і німецька культура була багато в чому близька йому духовно. Вільно “подорожуючи” в духовних просторах багатьох культур, він ратував за самотність, унікальність і необхідність кожної. В колах німецьких славістів він мав прізвисько “Полігістор”. Бути полігістором означало, в його випадку, – ігнорувати кордони дисциплін, робити несподівані прориви у віддалені області пізнання, з’єднувати елементи знання із різних історичних і культурних контекстів. Здавалось, він не тільки прокладає шлях у невідомі сфери, але і вже відоме або представляє в новому світлі, або викреслює його. За своєю суттю Чижевський був людиною європейської культури – “європейцем” не в вузько-політичному або територіальному, а перш за все в духовному сенсі цього поняття. Думаю, що саме з цієї позиції і треба розглядати спадщину Дмитра Чижевського, не обмежуючи штучно створеними бар’єрами і кордонами.

Отже, процес формування національної ідентичності може проходити за різним сценарієм, так чи інакше вписуючи індивіда в певну соціально-культурну парадигму та відзеркалюючи його внутрішній стан.